

**RODNA PERSPEKTIVA U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM
DRAMAMA 20. VIJEKA**

THE GENDER POINT OF VIEW IN 20TH CENTURY B-H PLAYS

Sažetak

Pitanja jezika, društva i roda posljednjih su godina zaokupljala pažnju naučnika različitih profila, ali se danas u ovom kontekstu sve češće govori o rodnim studijama ili studijama roda. No, koji god stav imali prema tim pojavama i iz kojeg god ih ugla osvjetljavali u njihovoj je analizi neizbježan interdisciplinarni pristup, koji se i primjenjuje u ovom radu, te se navedena pitanja osvjetljavaju iz (socio)lingvističkog i kulturološko-sociološkog aspekta. Tom i takvom analizom utvrđuju se osnovne značajke rodne perspektive u bosanskohercegovačkim dramama 20. vijeka, koje su, općenito, zahvalan korpus za istraživanje ovih pitanja budući da se u njima, slično poslovicama, otkrivaju mnogi rodni stereotipi i svakovrsne ideologije. Istovremeno, skreće se pažnja na činjenicu da proučavanje rodne perspektive prevazilazi okvire književnoumjetničkog i u skladu s tim daju se preporuke za istraživanje ove problematike i u medijima, pravnim dokumentima, udžbenicima za različite niveoe obrazovanja itd., koji predstavljaju potencijalne putokaze za moguću transformaciju društva u pravcu njegove demokratizacije.

Ključne riječi: rod, bosanskohercegovačke drame, jezik, spol, imenička mocija, stereotipi o ženama, poslovice

Summary

The linguistic, social and gender issues have been recently occupying the attention of scholars from various fields, however today are frequent conversations regarding gender studies in this context. Although, regardless of attitude one has toward these phenomena and of which point of view it is illuminated in their analyses, the inter-disciplinary approach seems inevitable. This paper uses also the aforesaid approach, and these issues are addressed from (socio) linguistic and cultural-sociological aspects. The analysis of this kind

sets forth the basic features of a gender perspective in the 20th century B-H plays, which generally stand for easy-care pool for exploring these issues, since they, similarly to proverbs, reveal many gender stereotypes and ideologies of all sorts. At the same time, the attention is drawn to the fact that gender perspective studying surpasses the literary and artistic and accordingly recommendations are being made for exploring these issues in the media, legal documents, textbooks for different levels of education, etc., which represent potential landmarks for a possible social transformative process toward its democratization.

Keywords: *gender, B-H plays, language, sex, noun movement, female stereotypes, proverbs*

1. Uvod

Posljednje tri decenije 20. vijeka obilježene su interesom različitih naučnih disciplina za pitanja jezika, društva i roda, koja danas čine primarni predmet istraživanja rodnih studija ili studija roda. Međutim, bilo kakva rasprava o tim pitanjima nužno podrazumijeva interdisciplinarni pristup, budući da se navedena tema može proučavati sa više aspekata – (socio)lingvističkog, književno-kulturološkog, sociološkog itd., a zasigurno najbolje istraživačke rezultate daje njihova istovremena primjena, što je prihvaćeno i u ovom istraživanju. Name, takav pristup motiviran je i činjenicom da „svi konteksti nalaze svoje mesto u nečemu što možemo nazvati kontekstom kulture”¹, a za temu rada upravo je ovaj kontekst nezaobilazan. Upravo stoga u radu se primjenjuje sintagma *rodna perspektiva*, koja se ne može pravolinijski povezati ni s jednom naučnom oblašću (lingvistika, sociologija, književno-kulturološke studije i sl.), nego se, upravo suprotno, može potpuno ravnopravno proučavati u svima njima. Odabirom te sintagme ujedno se jasno ukazuje na nepristajanje na istraživanje samo jednoga aspekta ove pojave, odnosno na interdisciplinarni pristup istraživanoj temi.

Što se tiče istraživačkoga korpusa u ovom radu, njega čine bosanskohercegovačke drame 20. vijeka. Naime, (bosanskohercegovačke) drame vrlo su pogodne za analize ove vrste budući da se u njima, kao i u poslovicama, mogu pratiti svakovrsni rodni stereotipi, koji su u dramama, logično, iskazani u opširnijoj formi nego u žanrovski konciznim poslovicama.

1 Firth, J. R. „The Technique of Semantics”, 1935, str. 32, citirano prema: Bugarski, R. *Lingvistika o čoveku*, Čigoja štampa, Beograd, 1996, str. 149.

2. (Socio)lingvistički aspekti proučavanja rodne perspektive u bosanskohercegovačkim dramama

Uvođenje rodne perspektive u jezička istraživanja rezultat je dugogodišnjih napora u oblasti proučavanja jezika i spola, odnosno spolno razlikovanog jezika². Međutim, početkom intenzivnijeg istraživanja odnosa jezika i roda može se smatrati objavljivanje članka R. Lakoff „Language and women’s place” (1973), koji je izazvao brojne reakcije lingvističke javnosti ali zahvaljujući kojem se danas rod posmatra kao društvena kategorija (snažno utemeljena u spolu) a spol isključivo kao biološka kategorija³, te se uočava da su „jezik i rod fundamentalno (su) sadržani u društvenoj praksi”⁴. U tom kontekstu može se posmatrati i imenička mocija, koja u sebi objedinjuje aspekte i (socio)lingvističkog i sociološkog, zbog čega postaje veoma podsticajna za istraživanja ove vrste.

2.1. Imenička mocija

Imenička mocija je tvorbeni način označavanja razlike u spolu⁵, a mocioni sufiksi čine *diskurzivne prakse za obilježavanje roda (genderizing discursive practises)*⁶. U našem jeziku u ovom su kontekstu naročito zanimljiva pitanja koja se odnose na *nomina agentis et professionis*. Naime, u ovoj oblasti imenice muškog roda, čak i u današnje vrijeme, označavaju ne samo muškarce nego i žene, te na taj način vrše funkciju hiperonima, kao u slučaju imenice *ministar* u sljedećem primjeru:

2 Istraživanja jezika i spola nisu imala dugu tradiciju u oblasti lingvistike – ta su istraživanja zvanično započela objavljivanjem knjige O. Jespersena *Language: Its Nature, Development and Origin* (1922), čije je jedno poglavlje posvećeno lingvističkim osobenostima govora žena (Više o tome u: Herman, V. *Dramatic Discourse. Dialogue as interaction in plays*, Routledge, London and New York, 1998, str. 245). Iako je ovo poglavlje kasnije dosta kritizirano – tvrdilo se da su mnoga objašnjenja zasnovana na stereotipima – njegovu autoru ne može se odreći zasluga za relevantno uvođenje novih tema u oblast lingvističkih istraživanja.

3 Up., npr., Wardaugh, R. *An Introduction to Sociolinguistics*, Blackwell Publishing, Padstow, Cornwall, 4. izdanje, 2002, str. 313.

4 Eckert, P.; McConnell-Ginet, S. *Language and Gender*, Cambridge University Press, Cambridge, 4. izdanje, 2005, str. 5.

5 Ćorić, B. *Mocioni sufiksi u srpskohrvatskom jeziku*, Monografije Filološkog fakulteta Beogradskog univerziteta, Beograd, 1982, str. 6–7.

6 Eckert, P.; McConnell-Ginet, S. *Language and Gender*, Cambridge University Press, Cambridge, 4. izdanje, 2005, str. 254.

RABIJA: Babo, zadrugine su pare odnesene!

ZEĆIRAGA: Jezik za zube! Ma jesi li ti **ministar finansija**, bona, šta li?
(Kulenović, *Djelidba*: 228)

Radnja ove drame dešava se poslije Drugog svjetskog rata, kada nije bilo puno žena koje su obavljale navedenu funkciju, te i ne čudi takva upotreba imenice *ministar*. Čak su gotovo donedavno i neki lingvisti upravo ovu imenicu u formi ženskog roda smatrali nepogodnom, a kao razlog tome isticali su familijarni prizvuk⁷. No, istraživanja vršena posljednjih nekoliko godina pokazuju veliku raširenost lekseme *ministrica* (77,08%) i nešto rjeđe lekseme *ministarka*⁸ (13,54%), dok samo mali procenat ispitanika/ica upotrebljava isključivo leksemu *ministar* bez obzira na to kojeg je spola osoba na toj poziciji (9,38%)⁹. Na takvu promjenu u upotrebi svakako je utjecala društvena praksa, koju odlikuje veća zastupljenost žena u strukturama moći. U svakom slučaju, ovaj je primjer dobar pokazatelj odnosa jezika i društva, budući da pokazuje kako društvena praksa utječe na jezičku. Iz tih se razloga upotreba mocionih sufiksa povezuje kako sa lingvističkim tako i sa ekstralingvističkim faktorima.

Općenito, veliki broj imenica ženskog roda, naročito u bosanskom i hrvatskom jeziku, tvori se mocionim sufiksom *-ica*. Iako je on karakterističan i za tvorbu deminutiva, to nije predmet analize u ovom radu. Međutim, moguće je razmatrati druge slučajeve upotrebe ovoga sufiksa u mocionoj funkciji. Naime, zanimljivo je da se veliki broj imenica kojima se negativno procjenjuje žensko ponašanje tvori upravo ovim sufiksom: *bludnica* (Jevtić, *Carske kohorte*: 163), *goropadnica* (Kulenović, *Djelidba*: 291), ali važno je istaći da ove *nomina attributiva* nisu markirane sufiksom nego značenjem koje im je u osnovi¹⁰. Navedeni primjeri potvrđuju da je u tradicionalnim društvima žensko ponašanje češće pod lupom javnosti, a razlozi tome prvenstveno se mogu tražiti u dominantnoj ulozi žena u odgoju djece.

7 Klajn, I. *Kako se kaže – rečnik jezičkih nedoumica*, BIGZ, Beograd, 1981, str. 147.

8 U srpskom standardu se u opisu značenja imenice *ministarka* na prvo mjesto stavlja značenje supruge ministra, a tek na drugo mjesto značenje 'žena ministar', više o tome u: Šehović, A. „Mocioni sufiksi u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku (u nomina agentis et professionis)”, *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut fuer Slawistik der Karl-Franzens-Universitaet Graz i Institut za jezik Sarajevo, 2009b, str. 278.

9 Šehović, A. „Upotreba mocionih sufiksa (u nomina agentis et professionis) u savremenom razgovornom bosanskom jeziku”, *Pismo*, I/1, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2003, str. 87.

10 Kada je značenje korijena i/ili osnove riječi negativno, i sufiks, u većini slučajeva, dobija negativnu konotaciju.

Generalno govoreći, patrijarhalna društvena praksa karakteristična je po oštrom razdvajanju očekivane uloge muškaraca, s jedne strane, i žena, s druge strane. U tom patrijarhalnom ključu od žena se, npr., ne očekuje da budu intelektualna bića, a one žene koje se ne pridržavaju očekivanih (i, samim tim, poželjnih) modela ponašanja isključivo mogu doživjeti kritiku i osudu, što je upravo slučaj u sljedećem odlomku gdje se žena koja misli naziva feministkinjom – očito u negativnom kontekstu:

MALA: (*želi da nadviče sve*) Hoće – Ja znam šta hoće! Hoće sve da nas obuče u korotna odela... A život, može li se život, tako ubogo kratak, pretpostaviti smrti, beskonačnoj, večitoj? Recite: može li?

MIMI: (*plešće*) Bravo! Ne može! Živeo život! (...)

BIBIN MUŽ: No, no! **Samo ne filozofski! Kud se ova zatrčala?** (...)

MILUŠIĆ: (*čudno usplahiren*) No, ne smetajte je! Neka se izgovori! **Feministkinja! Neka se izlaje!** Samo ti mene nećeš obmanuti. (Jevtić, *Carske kohorte*: 163–164),

Stoga se u feminističkoj kritičkoj lingvistici često ističe da je, od svih nepravdi u društvu, „seksizam (je) najdublje ukorijenjen, najprodorniji, najteže ga je shvatiti i najotporniji je na promjene”, što mu omogućuje da bude podrška „svim tlačiteljskim sistemima moći u našem društvu”¹¹. Kao takav, on postaje veoma poticajan predmet analize u svim istraživanjima koja proučavaju kako se lingvističkim sredstvima postižu ideološki ciljevi, što je tema sljedećeg poglavlja.

2.2. Ostali slučajevi tvorbe imenica ženskog roda izvedenih prema imenicama muškoga roda

Aziz: A čija li je, znaš li barem to?

Adem: Kaže da je babina i materina. Ja joj vjerujem. I moja je, kaže. Ali je najviše svoja.

Abaz: Svoja?

Aziz: O sebi-pri sebi.

*Abaz: **Kako će biti svoja? Žena mora biti nečija.***

11 Burton, D. „Through glass darkly: Through dark glasses”, u: Weber, J. J. (ed.), *The Stylistics Reader: From Roman Jakobson to the present*, Arnold, London – New York – Sydney – Auckland, 1996, str. 226.

Aziz: Tvoja.

Adem: Moja. (Topčić, *Refugees*: 784)

Neka ovaj odlomak posluži kao dobar uvod u nastavak rada. Naime, smatra se da iz okvira imeničke mocije izlaze izvedenice sa značenjem supruge muškarca sa određenim zanimanjem, zvanjem ili titulom¹², koje sada razmatramo. Njihova različitost uvjetovana je činjenicom da ove imenice ne označavaju vršiteljku radnje, nositeljku osobine i sl., nego iskazuju poseban odnos žene prema muškarcu – najčešće odnos pripadanja. Kako se ovo postiže, najbolje mogu ilustrirati sljedeći primjeri:

HASKA: Polako, **Sejdinice** draga, dok ga ne ugledaš...

HANKA: (*kao da i nije dobro čula*) Šta si to rekla? (Samokovlija, *Hanka*: 80)

MUŠAN: Kupiću ti haljina, svilen jelek, dimije, da budeš ko prava **ceribašinica!** Hankijo!

HANKA: Čekaj još nekoliko dana, dok najprije svidim račune sa Sejd-om. Pa onda. (Samokovlija, *Hanka*: 85)

I JENĐIJA: A **Ekrembegovica?**

OBIKUŠA: Sva se podurnula od huje: Ne prodajem ja, veli, svoga djeteta! (Muradbegović, *Pomrčina krvi*: 210)

U prvom primjeru polazišna je leksema vlastita imenica *Sejdo*. Na njen korijen (Sejd-) dodaje se pridjevski sufiks za označavanje prisvojnosti (-in), a zatim sufiks za označavanje ženskoga spola -ica. Dakle, sufiksni formant čine pridjevski i imenički sufiks, što utječe na izmjenu značenja imenice ženskoga roda, budući da je njeno jedino značenje – značenje supruge ili žene nekog muškarca. Time je „mnoštvo njenih identiteta svedeno na nulu”, jer „postoji samo taj posredni identitet nečije supruge”¹³, što je veoma indikativno. M. Katnić-Bakaršić utvrđuje da je ovakva praksa u imenovanju žena obilježje i savremenog bosanskog jezika, a kao primjere navodi imenice *Hadžemovica*,

12 Ćorić, B. *Mocioni sufiksi u srpskohrvatskom jeziku*, Monografije Filološkog fakulteta Beogradskog univerziteta, Beograd, 1982, str. 13.

13 Katnić-Bakaršić, M. „Jezik i (de)konstrukcija roda”, *Izazovi feminizma*, u: *Forum Bosnae*, 26/04, str. 97.

Mujinica i sl.¹⁴. Iako je ova tendencija tipičnija za bosanski jezik, ne može se osporiti da ona odlikuje i stanje u srpskom i hrvatskom razgovornom jeziku:

SESTRA: Sad su odnijeli Vasu leukemiju u mrtvačnicu. (...) Odahnuće ona mučenica od sutra u crnini. **Vasinica**, bog joj zdravlje dao.

DUŠKO: Ostade li šta iza grešnika?

IVAN: On misli: koja kocka šećera. (Stojanović, *Nije čovjek ko ne umre*: 543)

Primjeri poput ovoga korespondiraju sa *Sejdinica*, ali nisu rijetki ni primjeri drugoga tipa – prema muževu zanimanju ili tituli: *pekarovica* i sl. Stoga je treći primjer naročito zanimljiv jer u sebi objedinjuje oba načina imenovanja žena prema njihovom suprugu – prema vlastitom imenu supruga: *Ekrem* i prema njegovoj tituli: *beg*, na šta se zatim dodaje prisvojni pridjevski sufiks *-ov*, a ne *-in* kao u prethodnom primjeru. Na izbor pridjevskog sufiksa utječe imenica kojoj se pridaje, što nije značajno u okvirima ovoga rada, te se ovdje i ne istražuje.

U drugom primjeru polazišna je leksema zajednička imenica *ceribaša*, što je titula romskoga prvaka, kneza. Tvorbeni je model u svemu ostalom isti kao u slučaju prvoga primjera: imenica + prisvojni pridjevski sufiks *-in* + imenički sufiks *-ica*.

Patrijarhalni način razmišljanja prema kojem žena mora pripadati nekome vidljiv je i u tendenciji pripisivanja takvoga statusa ženi koja ga nikako ne može imati budući da nema supruga. Najupečatljiviji primjer ove tendencije svakako je Tata iz Ćorovićeve drame *Kao vihor* (1918), kojoj se pekar obraća leksemom *gazdinice* (26). I u ovoj leksemi isti je tvorbeni model: imenica + prisvojni pridjevski sufiks + imenički sufiks.

No, iz svih spomenutih primjera, „sociološki je vjerovatno potpuno očigledno da žene u većini subkultura u našem društvu status postižu samo kroz očevu, muževu ili ljubavnikovu poziciju”¹⁵. Lingvistički, to se jasno manifestira kroz upotrebu spominjanih sufiksa, što omogućuje relevantne sociolingvističke zaključke. Takvi primjeri samo potvrđuju kako se povezanost jezika i ideologije manifestira na različitim nivoima, a najlakše ju je uočiti na leksičkom nivou, što uvjerljivo ilustriraju navedeni primjeri. S druge strane, to je istovremeno i potvrda činjenice da je „društveni položaj žena

14 Ibid.

15 Lakoff, R. „Language and woman’s place”, *Language in society*, 2/1, 1973, str. 62.

(je)... podređen položaju muškaraca”¹⁶, budući da su muškarci, za razliku od žena, u društvenoj hijerarhiji rangirani isključivo putem onoga što čine.

Primjeri kojima zaključujemo ova razmatranja jesu dvije lekseme izvedene različitim sufiksima od iste imenice u osnovi: *Kotlarićeva* i *Kotlarićka*. Za razumijevanje njihove upotrebe potrebno je navesti kontekst u kojem se pojavljuju:

MEMIJA: (...) Selimbeg.

SELIMBEG: Ha?

MEMIJA: Odoše.

SELIMBEG: Ko ode? (...)

MEMIJA: (...) Ode Firuz i **ona Kotlarićeva**. (Nametak, *Abdullah-paša u kasabi*: 211)

KARADŽA: A ko se to još ženi?

ZEC: Firuzbeg.

KARADŽA: Hajrulah? A koga uzima?

TRNKA: **Onu Kotlarićku**. (Nametak, *Abdullah-paša u kasabi*: 211)

Iako pokazna zamjenica uz navedene lekseme već dovoljno jasno upućuje na negativan stav prema imenovanoj, pripadnici „ne-mi” nacionalne i spolne grupe, pridjev *Kotlarićeva* nema negativnu obilježenost kakvu ima imenica *Kotlarićka*. Naime, ovdje se negativna obilježenost ženske osobe postiže dodavanjem sufiksa *-ka* na njeno prezime, što nije moguće u slučaju muškarca budući da ne postoji nastavak s takvom funkcijom, kako to uočava S. Kordić¹⁷. Time se na primjeru Marice Kotlarić potvrđuje da se pripadnici/pripadnice nedominantne grupe često negativno procjenjuju. To je iskazano na umjetnički način, ali ne manje istinito, te ovaj zaključak ostaje važeći koliko god njena ličnost bila fiktivna. Naime, iako drame ne govore o stvarnim ličnostima, one mogu služiti kao izvor uočavanja određenih društvenih tendencija iskazanih

16 Trudgill, P. „The Social Differentiation of English in Norwich”, u: Coupland, N.; Jaworski, A. (eds.), *Sociolinguistics. A Reader and Coursebook*, Macmillan Press, London, 1997, str. 183.

17 Kordić, S. *Riječi na granici punoznačnosti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002, str. 61.

putem jezika, budući da su njihovi autori bili svjedoci tih kretanja. Iz toga logično proizlazi i da je jezik drame koncipiran prema zakonitostima jezika tog vremena, što omogućuje lingvističku analizu i prema dijahronijskom kriteriju ukoliko on doprinosi razumijevanju odnosa jezika i društva. U skladu s rečenim, važno je ustanoviti i promjene u svijesti ljudi o pojedinim pitanjima kroz određeno razdoblje, a jedno od najintrigantnijih pitanja svakako je odnos prema ženama.

3. Kulturološko-sociološki aspekti proučavanja rodne perspektive u bosanskohercegovačkim dramama

Kada se govori o rodnoj perspektivi, neizbježno je govoriti i o stereotipima kao početnoj tački ovih istraživanja. Naime: „Ako su rodni stereotipi dio našeg sociolingvističkog života, oni trebaju biti istraženi – ne samo kao moguće činjenice o jezičkoj upotrebi, nego i kao komponente rodne ideologije.”¹⁸ Najčešće se istražuju stereotipi o ženama kao manje moćnoj grupi, i to na materijalu poslovice, ali se često previđa činjenica da su oni u velikoj mjeri zastupljeni i u dramama. S obzirom na temu tih stereotipa, moguće ih je podijeliti u nekoliko grupa¹⁹.

3.1. Žena kao inferiorno biće

Teorije koje dokazuju „prirodnu” žensku podređenost muškarcu često naglašavaju njihovu različitost od muškaraca, koja se posmatra kao izvjestan nedostatak. Najčešće je glavni argument za takve stavove tvrdnja da žene nisu racionalna bića:

BIBIN MUŽ: (*smeje se*) (...) **Žene su**, dragi moj, samo plod naše uobrazilje: one su takve kakvi mi; što je čovek složeniji, to složenije gleda na ženu. Međutim, one su, **fiziološki i duhovno tek na po puta između mužjaka i majmuna.** (*Pijući ravnodušno konjak*) Osvesti se ti, čoveče!

MILUŠIĆ: (*prišao je živo profesoru; hvatajući ga za ramena*) Dokaz? Hoćeš li dokaz? (*Jevtić, Carske kohorte: 170*)

18 Eckert, P.; McConnell-Ginet, S. *Language and Gender*, Cambridge University Press, Cambridge, 4. izdanje, 2005, str. 85.

19 Štambuk, A. „Žena – proces konceptualizacije i kultura”, u: Granić, J. (ur.), *Semantika prirodnog jezika i metajezik semantike*, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb – Split, 2005, str. 745–754.

Dihotomija muškog i ženskog temelj je na kojem se izgrađujemo od trenutka rođenja²⁰, te ne čudi da se normalnim smatraju različite norme ponašanja za muškarce i žene:

LEBIBA: (...) **Ja nisam više njegova žena. – On je drugoj dao svoje ime, pa šta onda još od mene traži?** Neka ide otkle je i došao. Ja ga nisam sebi zvala.

KADUNA: Došao je svojoj kući. – **A ti mu toga ne možeš zabraniti. To je svojevolja! Zar ti ne znaš šta je on, a šta si ti? To je razlika kao nebo i zemlja. On može raditi šta mu je volja, a ti ne možeš. Ne da ti vjera, ne da ti obraz! Gdje bi se ti još s njime poredila.** (...) (Muradbegović, *Pomrčina krvi*: 197)

Naime, žena nema moć djelovanja („ti mu toga ne možeš zabraniti”), nema pravo na svojevolju, tj. na neposlušnost, a „obraz” kao da je rezerviran samo za žene, budući da su muškarci očito iznad toga. Zanimljiv je i zaključak konstatacija: „Gdje bi se ti još s njime poredila”, koji je u suštini retoričko pitanje, a tačka na kraju samo još više podvlači neumitnost ženskog trpljenja i prihvatanja sudbine. Stoga kadunin stav zaista potvrđuje zapažanje R. Lakoff da „pokazujemo tendenciju da opravdamo pokazivanje čudi nekog muškarca... jer samo muškarci mogu biti bijesni, dok se ženama dozvoljava samo da se uzbuđuju sitnicama i da se žale...”²¹. To pravdanje muškog ponašanja proizlazi iz prihvatanja njihove superiornosti, koja se potencira i u narodnoj krilatici „prvo pa muško”, ali i u narednom odlomku:

OTAC: Sin! Sin je!

GLASOVI: **Muško! Sin! Alaj vjera!**

(...)

STARICA: **Nek je muško!** Puška mu ne bila teška, nožu nek je vičan! (Jančić, *Kolo*: 233)

Svijest o muškoj superiornosti dijeli čak i starica iz navedene drame, pripadnica suprotnog spola, čime se ukazuje na dominantnost i raširenost te svijesti.

Ona vjerovatno i jest uzročnik što „govorne norme, kao univerzalije u kulturi, u spolno miješanim kontekstima, općenito favoriziraju muškarce”²², što

20 Eckert, P.; McConnell-Ginet, S. *Language and Gender*, Cambridge University Press, Cambridge, 4. izdanje, 2005, str. 15.

21 Lakoff, R. „Language and woman’s place”, *Language in society*, 2/1, 1973, str. 51.

22 Herman, V. *Dramatic Discourse. Dialogue as interaction in plays*, Routledge, London

je zaključak koji potvrđuje i jezička konvencija da se muškarci spominju prije žena u nizu ustaljenih izraza: „gospodin i gospođa Jones”, „muž i žena”²³. Ova je lingvistička konvencija određena ideologijom roda, koju podržava barem implicitno, što upućuje na zaključak da je rod teško odvojiti od ostalih aspekata života.

U tom kontekstu zanimljiv predmet analize postaju i metafore za žene, odnosno način tepanja ženama, koje često svjedoče o dominaciji muškoga diskursa, na šta ukazuju feminističke stilističarke²⁴. Među ovim metaforama najveći je broj tzv. *animalnih*, sa riječima *zoonimima* u ulozi centralnog i/ili jedinog člana²⁵: (*biti*) *golubica*, *jarebica*, *kokoška*, *mačka* i sl. Prva od njih, osim u izvornom značenju, zabilježena je u *Rečniku srpskohrvatskoga književnog jezika* (1967) MS – MH i u drugom značenju – navedeno je da se ona upotrebljava „u tepanju ženskoj osobi”²⁶, za šta potvrdu nalazimo i u dramama:

1) JELA: (...) Digo si na me k'o što reče, i žive i mrtve... I sad me gone svi, sa svake strane...

STANIŠA: (*Iz kuće*) Hehe, **golubice**, zar gone?... Gone svi?... (...) (Ćorović, *U mraku*: 17)

2) PJEVAČICA: Koju bi?

BRAT: Tebe! (*Uhvati je*)

PJEVAČICA: Pjesmu?

BRAT: Proberi.

PJEVAČICA: „S onu stranu Jajca?”

BRAT: Neću ja ni s ovu ni s onu stranu Jajca, dosta sam se ja napješačio, **jarebice materina!** (...) (Isaković, *To*: 463)

Od ovih dviju leksema, naročito druga – *jarebica* – ukazuje na nadmoćnu perspektivu (muškoga) govornika spram tako oslovljene žene.

and New York, 1998, str. 280.

23 Eckert, P.; McConnell-Ginet, S. *Language and Gender*, Cambridge University Press, Cambridge, 4. izdanje, 2005, str. 34.

24 Katnić-Bakaršić, M. „Jezik i (de)konstrukcija roda”, *Izazovi feminizma*, u: *Forum Bosnae*, 26/04, 2004, str. 92.

25 Šehović, A. „Leksika razgovornog bosanskog jezika”, *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2009a, str. 174.

26 Str. 527.

Iz te svijesti o muškoj superiornosti proistječe i nrecipročna upotreba termina od milja za žene i muškarce²⁷, tendencija da druge osobe mnogo češće dodiruju žene negoli muškarce, zovu ih imenom i nadimcima²⁸, te očekivanje da žene šute u situacijama u kojima muškarci mogu govoriti²⁹. Neke od ovih tendencija vidljive su u narednom odlomku:

MESJE DIBOA: (...) (*Mimi, spuštajući pred nju cveće*) **Mimice mala**, želite li jesti?

(...)

PETROVIĆ: (*je ušao u svečanom oficirskom odelu; još sa stepenika*) No, lepo, **Mimice**, ostaviti tako iznenada svog prijatelja! (*Klanja se Mesje Dibou, dok se Mimi smeje*) (Jevtić, *Carske kohorte*: 157)

Pokroviteljski odnos prema ženi – biću manje sposobnom i zavisnom od muškarčeve zaštite – očit je i u sljedećem odlomku:

BIBI: (*uplašeno skoči*) Prostota! Svu me je posula staklom. (*Stresa komadiće stakla sa sebe, dok je Muž vuče na stolicu*)

BIBIN MUŽ: (*smeje se zadovoljno*) Ništa, ništa, **ludice mala!** Obična, pijana žena. (Jevtić, *Carske kohorte*: 161)

Stoga se, u očima patrijarhalnih muškaraca, najgorom osobinom koju im neko može pripisati smatra poređenje njihova ponašanja sa tipično ženskom slabošću karaktera:

BOŠKO: Reci, reci, reci!... Kad si već poč'o, a ti i svršavaj... Do kraja goni!... **Nijesam ja žena!... Mogu ja sve podnijeti!...**

OBRAD: Ja ništa nijesam vidio, pa ne mogu ništa maći na dušu!... Ništa!... Ama... Čim se u selu nahoče našlo, nju su ufatili... (Ćorović, *U mraku*: 53)

Međutim, ženska „inferiornost” često proistječe iz njihove nemogućnosti da aktivno učestvuju u svakodnevnom životnim aktivnostima van kuće budući da im je namijenjena uloga čuvara domaćeg ognjišta. Kao takve, one moraju posjedovati jednu naglašavanu vrlinu – spremnost na oprost muškarcu – bile to verbalne uvrede ili čak i fizički napadi:

27 Wardaugh, R. *An Introduction to Sociolinguistics*, Blackwell Publishing, Padstow, Cornwall, 4. izdanje, 2002, str. 319–320.

28 Lakoff, R. T. *Talking Power: The Politics of Language in Our Lives*, Basic Books, 1990, str. 213.

29 Wardaugh, R. *An Introduction to Sociolinguistics*, Blackwell Publishing, Padstow, Cornwall, 4. izdanje, 2002, str. 320.

BOŠKO: Hm... Ne valja ti pos'o, Obrade... Ne valja!... Ti vazda biješ, pa se opet miriš... Rđavo je to...

OBRAD: (*Odmahne rukom*) **Žena je, pa lahko zaboravlja.** (Ćorović, *U mraku*: 22)

Kako bi se izbjegao ovakav prikaz žene, u modernim dramama žene se izmještaju van kuće, koja se smatra glavnim mjestom patrijarhalne dominacije, u javni prostor, gdje se mogu boriti za aktivnije uloge³⁰. No, u bosanskohercegovačkom dramskom opusu i dalje pretežu drame s prikazom tradicionalne sredine, gdje je muškarac (obično suprug ili otac) apsolutni ženin gospodar, onaj koji je drži pod kontrolom:

EKREMBEG: Šta, opet dijete? (...) Dijete će još večeras dadilji, a **ti ćeš služiti meni, svome gospodaru i nikome više! Odsada ću samo ja biti tvoja misao i tvoja briga! Naučiću ja tebe pravoj dužnosti.** (...)

LEBIBA: (*sama*) Dadilji! (...) Ne, ne, ne! Ne dam! Ne dam! Ne dam! (Muradbegović, *Pomrčina krvi*: 222)

S tim u vezi je i moć suprug, koji ima pravo razvrgnuti brak „puštanjem” supruge, koja ne ispunjava svoje „ženske” dužnosti. Kako se u patrijarhalnim sredinama u takvim slučajevima krivica obično pripisuje ženi, muškarac donošenje te odluke može upotrebljavati kao oružje kojim stalno prijeti manje moćnoj strani – svojoj supruzi:

EKREMBEG: (...) A ja da progovorim samo jednu: Nisi mi više žena! – i ti bi bila gotova! Nema toga suda, koji bi te spasao... Eto vidiš, to je sve tvoje pravo... *Uvuci se u dušu, pritaji se pa služi... Gdje je dijete...?*

LEBIBA: (tiho kao kroz plač) U sobi. (...) (Muradbegović, *Pomrčina krvi*: 225–226)

Društveni fenomen „puštanja“ supruge primjer je kako „činiti stvari riječima”, a, osim u Pomrčini krvi, opisan je i u drugim dramama – Hasanaginici A. Isakovića i Djelidbi S. Kulenovića. No, dok je u slučaju prve drame to očekivano s obzirom na sadržaj dobro poznate balade i vrijeme dešavanja njene radnje, u slučaju Djelidbe to pomalo iznenađuje jer ova drama opisuje vrijeme poslije Drugog svjetskog rata:

RABIJA: *Ja ću to, druže sekretaru, kazati samo tebi i drugu predsjedniku nasamu!... Nek ostali iziđu pa ću vam onda kazati!*

(...)

SULJO: (...) *(Pomoćnoj Sili) Silo, i ti napolje!*

POMOĆNASILA: *(izlazeći) Može ona tu pred vama balegati šta hoće, – ja ništa ne priznajem!... A ja sam njoj kadija! Ja nju puštam! Ja sam je već pustio!... (Rabiji) Kazaću ja tebi nasamu! (Kulenović, Dje lidba: 288)*

To pokazuje da se, i pored promijenjenih društvenih okolnosti, zakoni patrijarhata ne mijenjaju lahko – naročito ne u svijesti ljudi.

Osim o supruzi, muškarac odlučuje i o kćerki i njenoj sudbini dok se ne uda; ona nema prava na vlastitu volju budući da je do udaje tretirana kao očeva imovina nakon čega postaje suprugova imovina:

EKREMBEG: *(mirno) Nema tu nikakvoga zla. Došlo djevojci vrijeme da se uda, pa da je i zaustavljam pobjegla bi mi za koga bilo...*

ZIJAHBEG: *Svejedno. Pobjegla bi barem s voljom, a ovako...*

EKREMBEG: *Šta s voljom? Kakva još njezina volja? Ja sam svojoj kćeri volja, dok je kod mene. A kad ode od mene, nek joj onda gospodari onaj kome bude suđena. (Muradbegović, Pomrčina krvi: 211)*

Takvi rigidni stavovi o ženskoj slobodi tipičan su primjer odnosa patrijarhalne kulture prema ženi, koja se smatra neravnopravnom muškarcu, na šta ukazuje i činjenica da su svi ženski identiteti izgrađeni u odnosu na muškarce – žena je isključivo kćerka i/ili supruga. Stoga je jedini njen izlaz (i funkcija) u patrijarhalnoj sredini udaja, koja se odobrava kao slijeđenje dominantnog modela ponašanja. Naime, time se iskazuje poslušnost patrijarhalnim vrijednostima, što je veoma cijenjena osobina kod žena, a izbjegava se sudbina stare i neudate žene kao najveća opasnost:

ZIJAHBEG: *Pa zašto bi je tako rano udavao? Istom joj je petnaest godina, a ti...?*

EKREMBEG: *Neću da mi se povlači tuđa žena po kući, ionako neće zauvijek ostati kod mene. Tu je privremeno, pak neka ide kad joj se prilika pružila. Bolje prije nego poslije kad ostari i kad je nitko ne htjedne.*

ZIJAHBEG: *Dobro je to. I sve bih ja tebi to povladio da si barem izabrao muža prema njoj... (Muradbegović, Pomrčina krvi: 211)*

Ponašanje Ekrembege u skladu je sa preporukom iz jedne poslovice *Ženi sina kad hoćeš, a kćer udaji kad možeš*. Žena je, naime, isključivo određena udajom, samo njom ona dobija poželjni identitet – identitet nećije supruge³¹ – koji zasigurno ima prioritet u patrijarhalnoj kulturi:

ZIJAHBEG: *Hm... šta si skrivio! Tučeš ženu, kao fukara provodiš zulum nad rođenom djecom, sramotiš mi ime po svijetu sa nekakvim kantiđerama... Švabicama... i još pitaš šta si skrivio...*

EKREMBEG: *(plane)* To je moja briga... **Ja sam svojoj ženi obraz pokrio... ja sam od nje stvorio čovjeka, ja sam joj svoje ime dao, pa ću je i ubiti, ako mi bude volja! (...)** (Muradbegović, *Pomrčina krvi*: 212)

Međutim, razmišljanje da žena postaje potpuna tek udajom nije strano ni savremenom dobu, te se smatra veoma važnim istaći društveni status udate žene upotrebom titule *gospođa* kao suprotstavljene još uvijek prisutnoj tituli *gospođica*. Naravno, radi istraživačke objektivnosti, treba dodati da navedeno razmišljanje nije strano ni mnogim ženama, pa se nerijetko čuje uvrijeđeni ton neke žene koja intervenira da ona nije *gospođa* nego *gospođica*.

Iz tog razloga, kako bi se izbjegao jednostrani prikaz navedene problematike, neophodno je istražiti i kako žene govore o ženama, čime prikaz stereotipa o ženama tek postaje potpun.

U mišljenju žena o ženama postoje dvije struje – jedna, koja slijedi naučene modele mišljenja i ponašanja dominantne (patrijarhalne) kulture, i druga, koja iskazuje otpor tim automatski usvojenim modelima mišljenja i ponašanja.

U prvoj grupi su žene čiji se stavovi o drugim ženama ne razlikuju od stavova muškaraca. One često toga nisu ni svjesne jer im je takvo razmišljanje duboko usađeno u svijest tokom odgoja. U skladu s tim, žene posmatraju druge žene kao isključive krivce za sve probleme u porodici ili familiji:

ZUHRA: Ona je **kamen smutnje** u kući!

MINA: **Zbog nje je sva ova nevolja u kući!**

31 Žensko je dijete uvijek u tradicionalnim sredinama doživljavano kao teret za roditelje, koji mu moraju pronaći adekvatnog supruga, te se, ukoliko u tome uspiju, smatraju sretnim roditeljima. Takav je slučaj sa likom Karadže iz Nametkove drame, čija se kćerka udaje za Zvizdića:

Babahmet: *(tapše Karadžu po plećima)* **Ti, Mehmed-efendija, smjesti svoju brigu pod tuđi krov.** (Nametak, *Abdullah-paša u kasabi*: 208)

LEJLA: (*odvažno vraćajući uvredu licem u lice*) A zbog vas rasulo njezino! (Muradbegović, *Na Božijem putu*: 123)

Ako bismo tražili paralelu ovom stavu u narodnim poslovicama, to bi zasigurno bila poslovice: *Žena drži tri ćoška kuće.*

Možda je u ovom smislu još interesantniji sljedeći primjer:

LEJLA: (...) Jesu li vas oni do mene poslali? (*Oštrije i britkije.*) **Ili možda ona moja snaha Mina, ona koja sve to muti i zakuhava u kući?**

NAJLA: Ali zaboga! (Muradbegović, *Na Božijem putu*: 109)

Ovdje je zanimljiv leksički izbor – lekseme *mutiti* i *zakuhavati*, kojima se opisuje ponašanje jedne žene. Njima se uobičajeno imenuju aktivnosti koje u tradicionalnim sredinama isključivo obavljaju žene, te je njihova metaforička upotreba u ovom slučaju vrlo indikativna za procjenu Lejlina stava prema snahama.

I same žene u patrijarhalnim sredinama prihvataju ulogu nezaštićenog bića, te u muškarcu (mužu, ocu) vide svoga jedinog zaštitnika, čime podržavaju podjelu uloga u tradicionalnom društvu:

JELA: **Lahko je danas mene satrat, lahko... Ja muške glave nemam, obrane nemam, nikoga nemam da ustane za me.**

RUŽA: Hihi... Imaš carske ljude! (Ćorović, *U mraku*: 44)

Ipak, od ovakvog jednostranog viđenja samih žena mnogo je interesantnije kada se stavovi ženâ suprotstavljaju. Tada dolazi do sukoba dviju, već navedenih struja, kao u sljedećem odlomku:

KADUNA: **I treba da mu se pokoriš. On je tvoj starješina. Dok sam ja bila u tvojim godinama, nisam se usudila ni u oči pogledati svome gospodaru, a kamoli da bi mu još i prkosila.**

LEBIBA: Ali on traži da ja samo njemu ugađam i njegovim ćefovima, a djecu da prepustim sluškinjama. A meni se to gadi... **Ja sam žena poodmakle dobi i čovjek sam, kao i ostali ljudi i majka sam, ja hoću da se i moje želje i moje pravice priznaju.** (...)

KADUNA: (...) **Prođi se jedanput te svojeglavosti... ti se primiri, pođi mu ruci i pokaj se... (...)** (Muradbegović, *Pomrčina krvi*: 224)

Ovdje su suprotstavljeni stavovi kadune i Lebibe – Lebiba traži ljudska prava koja muškarci nesmetano uživaju, dok kaduna smatra da je muškarac gospodar i starješina žene, na kojoj leži krivica i odgovornost za sve što se

dešava u porodici, te zato ona mora tražiti oprost, a ne on. Možemo reći da se ovdje suprotstavljaju aktivni i pasivni princip u ženskom ponašanju. Kulminaciju ovoga sukoba otkrivamo u sljedećem primjeru:

KADUNA: (...) Pa šta hoćeš ti sa svojim pravicama? Kakve su još tvoje pravice? Zar si i to od mode naučila? Služi, robuj, pete liži svome gospodaru! Zato si stvorena i nizašto drugo!...

LEBIBA: Toga danas nema! Ja ne robujem! I mene je Bog stvorio, kao i njega. Evo tu duša, uvrijeđena, gori kao žeravica i vrišti za osvetom... Zaniječite, ako možete... ugušite u meni dušu! Možete li? Ne možete! Ne možete! Nema gospodara, nema robova... ostao je čovjek gol, kao od majke rođen... I hoće da živi, hoće da diše i da radi kako mu duša zapovijeda... I hoće svima da bude jednak! (Muradbegović, *Pomrčina krvi*: 225)

Naime, kaduna odriče žensko pravo na traženje pravde; žena samo mora slušati muža kao svoga gospodara, a vrhunac takvog razmišljanja predstavlja zaključak: „Služi, robuj, pete liži svome gospodaru! Zato si stvorena i nizašto drugo!” Lebibini stavovi potpuno su oprečni: žena je ravnopravna muškarcu kao ljudsko biće, sve drugo je stvar prošlosti.

Zanimljivo je da u bosanskohercegovačkim dramama figuriraju i drugi ženski parovi antipodni po razmišljanjima o ženskoj sudbini i pravima. To su Rifa i Hanka iz Samokovlijine drame *Hanka* i Milica i Stana iz Ćorovićeve drame *Kao vihor*.

RIFA: Hajde, Hankijo, poslušaj me, otišo je Sejdo dolje u čaršiju, hajde za njim, naćićeš ga... Čojek ti je, bona, pa treba da mu se obraduješ što ti je došo! De, Hankijo, kad ga nisi dočekala ovdje, hajde, potraži ga! **Hajde! Javi mu se, čojek ti je. Poslušaj, sinak moj!**

(...)

HASKA: Slušaj! Slušaj! On je, već ko drugi. Mušan. Mušan! Slušaj kako te vabi pod ceribaške čadore, al' će mu prisjest to šargijanje, prisješće, beli sad, ako nikad! I tebi i njemu!

HANKA: Neće, ne boj se, neće! Prisješće nekom drugom.

HASKA: Hajde, hajde, ne duvaj u vjetar.

HANKA: Hoće, pamti što sam ti rekla. (Samokovlija, *Hanka*: 80)

Lebiba i Hanka dijele istu strast, koja se manifestira u pobuni, što je ponašanje netipično za žene u patrijarhalnom društvu. Dubinu te strasti možemo shvatiti tek kada imamo u vidu da je ona uzrokovana povrijeđenom sujetom na izvjesno vrijeme napuštene žene. Stoga je Milica iz drame *Kao vihor* potpuno suprotstavljena ovim dvjema junakinjama – iako su i njene okolnosti bile istovjetne, to nije rezultiralo pobunom nego pasivnim povlačenjem u osamu i molitvu. Takvo Miličino ponašanje postaje predmet kritike njene sestre, a ustvari Milica samo slijedi patrijarhalni model prema kojem su trpljenje i s njim povezana pasivnost rezervirani isključivo za žene:

STANA: (osorno) (...) Patila zbog duvegije toliko godina, a nikad ga ni prekorila nije!... Kamo joj jezik, ne imala ga!

MILICA: (točeci kahvu) Muško je, domaćin je... On zna šta radi... Zar ja, luda ženska glava, da ga prekoravam?... (Ćorović, *Kao vihor*: 41)

Dakle, patrijarhalni model ponašanja istovjetan je po svojim osobinama u svim posmatranim sredinama. Činjenica da se povremeno ne pristaje na ustaljene kodekse ponašanja svjedoči o promjeni ženske svijesti, čemu pridonose nove društvene okolnosti – sve drame opisuju prilike iz prvih godina 20. vijeka, kada ženska emancipacija postaje sve prisutnija i dominantnija, te je ovakav razvoj događaja sasvim prirodan. Činjenica je da se za prava bore oni bez moći, što žene zasigurno jesu barem u vremenu koje drame prikazuju. Neki teoretičari smatraju da gdje god postoji moć, postoji i otpor toj moći³², te je on ustvari „oružje slabih”, što je sintagma koja je ušla u upotrebu od pojave istoimene knjige Jamesa Scotta (1985). Negativne reakcije koje aktivni princip ženskog ponašanja proizvodi kod velikog broja žena naučenih na tradicionalne i okoštale modele ponašanja izazvane su nekritičkim prihvatanjem „prirodnog” poretka stvari prema kojem je muškarac apsolutni gospodar žene.

Ipak, otpor prihvatanju nametnutih formi ponašanja postaje sve prisutnija tema u bosanskohercegovačkim dramama čija se radnja dešava poslije Drugog svjetskog rata. Rabija iz Kulenovićeve *Djelidbe* zasigurno je najilustrativniji primjer ove teze:

RABIJA: Ako tebi može biti sekretar, meni neće biti čovjek!

ZEĆIRAGA: E ko što je tebi čovjek tako će meni biti sekretar!

32 Mesthrie, R. (sa A. Deumert) „Critical Sociolinguistics: Approaches to Language and Power”, u: Mesthrie, R.; Swann, J.; Deumert, A.; Leap W. L. (eds.), *Introducing sociolinguistics*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 5. izdanje, 2004, str. 334.

RABIJA: Volim u goru, u vodu...

ZEĆIRAGA: Slušaj...

RABIJA: ...Volim vuku i hajduku...

ZEĆIRAGA: Slušaj, zaveži...

RABIJA: ...Volim vuku i hajduku...

ZEĆIRAGA: (*drekne*) Šuti!

RABIJA: Šutim evo otkad si mi ga za vrat svezo! (Kulenović, *Djelidba*: 229)

Ona se osmjeljuje prekinuti oca u javnosti, upadati mu u riječ, uz izrazitu nepopustljivost, koja je očito daleko od željenog obrasca ponašanja žene.

Iskazane razlike u razmišljanjima za nas su interesantne jer su povezane sa prihvatanjem odnosno odbijanjem stereotipa o uobičajenom i očekivanom ženskom ponašanju, što ujedno svjedoči o društvenim promjenama.

Ovo odbijanje tradicionalnog ženskog ponašanja može se manifestirati i na jezičkom planu – psovanjem, upotrebom vulgarizama, opscenih riječi i sl., kao u narednom primjeru:

BRAT: I ona vozi ko gradski trajvan! Ha-ha-ha!

DJEVOJKA: **Tebe ne bi' vozala kad ne bi bilo muška!**

BRAT: *Nemoj da ti sada Jahića natovarim na guzove da ga nosaš okolo dok se ne rasani!*

(*Smijeh*)

DJEVOJKA: (*skoči*) **Moreš ga natovariti svojoj materi Hati sa Džid-žikovca!** (Isaković, *To*: 473)

Naime, ove se riječi uobičajeno smatraju netipičnim i neprimjerenim za žene, a takvo gledište ojačali su neki lingvisti – npr. J. K. Chambers i P. Trudgill, koji su istraživanjem utvrdili da su žene, u prosjeku, više no muškarci, sklone da koriste varijetete višeg društvenog statusa. Oni to tumače težnjom ka društvenom prestižu, na šta ih prisiljava samo društvo postavljanjem većih zahtjeva pred žene u pogledu njihova ponašanja, dok muškarci slobodno upotrebljavaju niže vrednovane varijetete³³. Kasnije je Trudgill, na osnovu istraživanja u okolini Norwicha, ukazao na razlike u stepenu upotrebe nestandardnih

33 Chambers, J. K.; Trudgill, P. *Dialectology*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Port Chester – Melbourne – Sydney, 1980, str. 72, 98–99.

jezičkih formi među osobama ženskoga spola u zavisnosti od njihove dobi – mlađe žene više upotrebljavaju niže vrednovane varijetete, što potvrđuje i navedeni primjer, koji ujedno svjedoči o povezanosti jezičkog i društvenog.

3.2. Žena kao đavolsko, hirovito i osvetoljubivo biće

Teze o ženi kao đavolskom (šejtanskom) biću poznate su ne samo iz poslovice nego i iz romana (čest motiv u djelu I. Andrića), a ni drame nisu izuzetak u tome:

ZVIZDIĆ: *Ama hajte, ljudi, kakva cura sa deset i dvanaest godina? To gospodo, može biti negdje u Arabiji.*

ZEC: *Ama, dina mi, je li ono žensko, šejtan je ono čim ispane na dunjaluk. (Nametak, Abdullah-paša u kasabi: 174)*

Stoga ne čudi da se jednom od tipičnih ženskih osobina smatra zloba:

TRNKA: *Kazao sam ja, bolan: ženski šerr.*

KARADŽA: *Ja bih svoju zadavio da mi je taka.*

SELIMBEG: *Fala Bogu, kad je nemam... (Nametak, Abdullah-paša u kasabi: 181)*

Naravno, ovdje dolaze do izražaja uobičajene narodne predrasude o ženi (ženski šerr)³⁴, a imenica turskog porijekla šer³⁵ potcrtava jačinu negativnog stava.

Žena je uzročnik svih zala:

PETAR: *(Krsti se) Gospode Bože, oklen u mene košulja?...*

GOSPAVA: *Prionula za te, prilijepila se!*

(...)

PETAR: *Mađije!... Duše mi, ovo su ženske mađije!... Vještice proklete! (Ode) (Ćorović, U mraku: 48),*

čak i za druge žene:

KADUNA: *(...) Prokletnice! Vještice! Ti si krv posijala. Sjeme ti se zatrlo... Stotine je godina bio mir u ovoj kući i ti si ga otrovala...*

34 *Ženskog šera gore se čuvat neg' šejtanskog!* Nar. prip. (Jahić, Dž. *Školski rječnik bosanskog jezika*, Ljiljan, 1999, str. 496)

35 Šer: „tur. zlo, smutnja; zao, zločest, đavoljast” (Ibid.).

Nema više nigdje zakloništa...

LEBIBA: (...) Evo tu duša, uvrijeđena, gori kao žeravica i vrišti za osvetom... (Muradbegović, *Pomrčina krvi*: 225)

Ako se ponovo vratimo poslovicama, istraživanjem Z. Starčevića utvrđeno je da dva od ukupno tri najčešća pridjeva u poslovicama o ženama jesu *zla* i *loša*, pri čemu se oni najčešće odnose na ženu suprugu³⁶. Na tragu tih razmišljanja jeste i najčešća sintagma – *zla žena*³⁷.

Duhovna neuravnoteženost i hirovitost žena logično se pridružuju već uobičajenoj predstavi o ženama kao neracionalnim bićima:

RIFA: (...) A Hanka, ko i svaka mlada žena. Da je druga, provodala bi se ko kuja. Pa, moj Sejdo, ne bi bilo ni čudo, ne bi: **Krv je ženska ko mastika, kad jednom udari u glavu, da se bailišeš.** A čuvala se, jes sinak moj, sve dok joj ne napuniše uši sa tom Ajkunom.

SEJDO: I ti, i ti opet s Ajkunom. Ko da ste se zdogovorili! Pa, šta je ako sam i živio s njom. (Samokovlija, *Hanka*: 99)

U skladu sa svim rečenim, i osvetoljubivost se smatra osobinom tipičnom isključivo za žene:

MILUŠIĆ: (...) Posle, **ona je bila žena, ženka; a taj pol ne oprašta...**

BIBIN MUŽ: (*veselo*) Nije potrebna sentencioznost! Znamo iz iskustva.

MILUŠIĆ: (*nastavlja*) ...ne oprašta, naročito u slučaju kao što je moj: kad ženu, radi neke blede apstrakcije, nemilostivo oteramo. Sad, **vraćajući se, ona više nije dolazila kao žena koja voli, nego kao osvetnica svog pola.** (Jevtić, *Carske kohorte*: 170)

Općenito, žensko je ponašanje izloženije procjeni jer je pritisak društvenih sudova o ulozi žene znatno snažniji nego u slučaju muškaraca, o čemu naročito uvjerljivo svjedoče navedene bosanskohercegovačke drame. Negativna procjena ženskog ponašanja često rezultira upotrebom pejorativa kojima se ukazuje na njegovu nedopustivost. Upravo ovdje dolazi do izražaja učestalost ženskog prihvatanja muške tačke gledišta:

36 Također, on uočava kako „neke od reči s naizgled afirmativnom semantikom u poslovicama o ženi ne obavljaju, međutim, i takvu ulogu, kada se pogleda njihova upotreba. Takve su, na primer, *sačuvati*: *Sačuvaj te, bože, od kuće kapavice i žene lajavice* i *dobro: Bolje ti je imati posla s vrećom buha nego s rđavom ženom.*” (Starčević, Z., „Lingvističko vrednovanje žene i struktura diskursa u poslovi i reklamama”, *Srpski jezik*, 3/1–2, 1998, str. 416).

37 Ibid., str. 413, 415.

ANĐA: (*zabrinuto*) Šta ćemo s njime sada?... Kako da ga otmemo onim **vješticama**?...

STANA: (*kratko*) Mučno ćeš ga *ti* oteti!... (Ćorović, *Kao vihor*: 41)

Pejorativom *vještica* i danas se imenuje zla i pokvarena žena³⁸, a značenje mu je blisko izvornome (vještice su u bajkama natprirodna bića, simboli zla i pakosti).

Leksema *kučka* u narednom primjeru upotrijebljena je metaforično s ciljem što ekspresivnije uvrede osoba kojima se upućuje:

TATA: (*trza se, muči...*) Osvetiću vam se, **kučke jedne!**... Lažljivice!... Ne bojim se nikoga!... Ne bilo me, ako se ne osvetim!...

STANA: (*pakosno*) A zar nju, kćer, nijesi slala u Bosnu sestri, samo neka je dalje od tebe, da ti ne smeta u poslu... (Ćorović, *Kao vihor*: 59)

Ipak, treba istaći da se upotrebom ovog pejorativa ugrožava lice sagovornica i samim tim narušava, u svakodnevnoj komunikaciji, zahtijevana učtivost, što može govoriti i o odnosima moći. Međutim, to ne znači da je osoba koja psuje automatski moćnija, češće je to upravo suprotno – izraz nemoćnog bijesa, kao u ovom primjeru.

Iz navedenih primjera jasno je da interpretacija bilo čijeg ponašanja, pa tako i ponašanja žena, dosta zavisi od kulturoloških pretpostavki određene sredine. U svakom slučaju, može se zaključiti da je u patrijarhalnoj kulturi jedina cijenjena uloga žene uloga majke i (dobre) supruge. Stoga se u narednom odjeljku proučava upravo taj segment.

3.3. Žena kao majka i supruga

Osim kućnih poslova, u bosanskohercegovačkim dramama s prikazom tradicionalne sredine ženina je dužnost i obaveza da ugađa suprugu i doprinosi njegovoj zabavi, a uopće se ne vodi računa o ženinoj spremnosti na to. Ona se ne smatra bićem koje zaslužuje izbor, jer je to njena neumitna sudbina, koja se ne dovodi u pitanje. Supruga se tretira poput služavke a ne poput voljene osobe, što je slučaj u narednom odlomku:

38 Šehović, A. „Leksika razgovornog bosanskog jezika”, *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2009a, str. 176; Halilović, S.; Palić, I.; Šehović, A. *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2010, str. 1443, značenje 2a.

KADUNA: (zaustavi ga) *Nemoj, Ekreme... Nije mogla doći od djeteta... (...)*

EKREM: A ja, a šta sam ja? **Ako me nije mislila služiti, nije se trebala ni udati.** Ja nju nisam doveo nikome drugom nego sebi, znadeš li – sebi! (Muradbegović, *Pomrčina krvi*: 199)

Mizogeni stavovi prema supruzi proučavani su i u poslovicama – tipičnom žanru patrijarhalne i tradicionalne kulture. Udio negativnih vrednovanja supruge veoma je visok – 70%³⁹, što govori samo po sebi. Supruga se pozitivno ocjenjuje samo kad održava kuću/dom: *Valjana žena nije nikad besposlena*, odnosno kada doprinosi harmoniji porodičnog življenja: *Ne stoji kuća na zemlji, nego na ženi*⁴⁰. Nažalost, to su u korpusu poslovice znatno rjeđi primjeri.

Međutim, svaka žena u patrijarhalnim okvirima može dobiti satisfakciju kroz majčinstvo, kao, npr., Lejla iz Muradbegovićeve drame *Na Božijem putu*:

LEJLA: (sva se preobražava u novo čuvstvo, u nov osjećaj) Ja nisam više svoja, pomislih tog časa u sebi, ni Ćamilova više nisam, ni tvoja majko, ni očeva, **ja sam sada njegova... svog malog sina...**

ARIFA: (dubokim glasom punim plemenita odobravanja) Tako je... Zbog njega treba sve mirno da podneseš, pa makar se desilo i najgore...

LEJLA: (ustobočeno i nepomično kao kip) Makar doživjela i prokletstvo očevu! (Muradbegović, *Na Božijem putu*: 142)

Snaga majčinstva i njegova vrijednost u patrijarhalnoj kulturi očita je iz činjenice da se njime pravda neposluh očevu autoritetu, što dovoljno jasno svjedoči o njegovu neprikosnovenu položaju i ulozi koja nadvisuje sve ostale. Pozitivno vrednovanje majčinstva potvrđuje se i na materijalu poslovice – jedina potkategorija pojma „žene” koja se u 83% poslovice ocjenjuje pozitivno jeste „majka”⁴¹.

Paradoksalno, ali baš zbog velikog značaja koji se pridaje majčinstvu, *majka*, *mama* i *mater* su lekseme koje se veoma često pojavljuju kao sastavni član *psovki* – psovka vrijeda osjećanje stida i napada moralni integritet ličnosti, te je, kao sredstvo moralnog obračuna, uvijek usmjerena na „sve što za psovanu

39 Starčević, Z., „Lingvističko vrednovanje žene i struktura diskursa u poslovice i reklami”, *Srpski jezik*, 3/1–2, 1998, str. 413.

40 Ibid., str. 414, 417.

41 Ibid., str. 413.

jedinku predstavlja neku vrednost⁴². Zaista, u korpusu bosanskohercegovačkih drama od analiziranih 67 psovki 20 spominje *majku*, odnosno *mamu*, *mamicu*, *mater*, i izvedenice od ovih imenica, najčešće pridjeve. Ovaj relativno visok procenat psovki čiji su sastavni članovi leksema *majka*⁴³ i njene varijante odgovara rezultatu do kojeg su došle S. Savić i V. Mitro (1998) na novosadskom korpusu razgovornog jezika, a ujedno ukazuje na dodirne tačke dramskog i razgovornog jezika, koji se obično nastoje predstaviti različitim.

S druge strane, najveća uvreda koja se može uputiti ženi majci u patrijarhalnoj kulturi jest ona koja dovodi u pitanje snagu njena majčinstva i majčinske ljubavi:

LEBIBA: Djeci neće biti krivo. Ja sebe za njih dajem. Njihova sam, al' ničija više...

KADUNA: (*krikne*) **Majko, nemajko!** Ubićeš ih, ubiti i kuću ćeš upropastiti, a njega na robiju poslati. (Muradbegović, *Pomrčina krvi*: 198)

U svakom slučaju, žena majka jedna je od tipičnih uloga u kojima se žene vrlo rado i vrlo često prikazuju, što potvrđuje i ovo istraživanje, izvršeno na materijalu drama. Druge uloge žene smatraju se manje važnim i, posljedično, zanemaruju se u opisu, što ne odgovara stvarnosti, a istovremeno ne utječe na promjenu prikaza žene čak ni u savremenim uvjetima. Na to ukazuje činjenica da npr. nijedna bosanskohercegovačka drama ne prikazuje ženu od karijere, a rijetke bosanskohercegovačke drame, kao nove teme, uvode likove promiskuitetnih žena (*Kad bi ovo bila predstava* A. Imširevića) i prostitutki (*Tamo je dobro* Dž. Karahasana, *U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce* A. Sidrana). Stoga ova odstupanja samo potvrđuju pravilo o predstavljanju žena u dramama, što je simptomatično i za odnos sredine u kojoj nastaju i koju opisuju prema ženama.

42 Bogdanović, 1998:151; prema: Savić, S.; Mitro, V. *Psovke*, Futura publikacije, Novi Sad, 1998, str. 30.

43 S. Savić i V. Mitro uočavaju da postoje „regionalne razlike u inventaru srodnika koji se psuju”, te napominju da se u Crnoj Gori psuje otac, a „psovanje majke se smatra velikom agresijom, naročito ako je ona umrla i sagovornik to zna” (Ibid., str. 10), što je podatak koji, kako same navode, duguju M. Pižurici.

4. Zaključak

Proučavanje rodne perspektive zasigurno je tema koja zaslužuje istraživačku pažnju stručnjaka različitih profila, i to ne samo na materijalu drama, kao u ovom radu, nego još više u medijima, pravnim dokumentima, udžbenicima za različite nivoe obrazovanja itd. Naime, ove su oblasti danas u Bosni i Hercegovini veoma važne kao potencijalni putokazi za moguću transformaciju društva u pravcu njegove demokratizacije, ali to neće biti ostvareno dok god pristup i ovoj i bilo kojoj drugoj problematici ne bude dovoljno osviješten u smislu kritičkoga stava prema aktuelnim praksama svake vrste. Iako su bosanskohercegovačke drame 20. vijeka veoma zahvalan korpus za navedenu analizu, nadamo se da će on u budućnosti biti proširen i na ostale izvore, a ne samo na književnoumjetničke.

Izvori

1. Bašović, Almir: *Priviđenja iz srebrenog vijeka*, OKO, Sarajevo, 2004.
2. Ćorović, Svetozar: *Kao vihor*, u: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović), Alef, Sarajevo, 2000, str. 19–72.
3. Ćorović, Svetozar: *U mraku*, u: Kemal Bakaršić, *Fragmenti kulturne historije Bosne i Hercegovine*, Magistrat, Sarajevo, dodatak uz knjigu u elektronskom (PDF) izdanju, 2005, str. 13–62.
4. Halilović, S. – I. Palić – A. Šehović: *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2010.
5. Imširević, Almir: *Kad bi ovo bila predstava*, u: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović), Alef, Sarajevo, 2000, str. 799–822.
6. Isaković, Alija: *To*, u: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović), Alef, Sarajevo, 2000, str. 445–492.
7. Isaković, Alija: *Hasanaginica*, u: *Antologija bošnjačke drame XX vijeka* (priredila Gordana Muzaferija), Alef, Sarajevo, 1996, str. 359–394.
8. Jahić, Dževad: *Školski rječnik bosanskog jezika*, Ljiljan, Sarajevo, 1999.
9. Jančić, Miroslav: *Kolo*, u: *Drame (izbor)*, Svjetlost, Sarajevo, 1985, str. 223–270.
10. Jevtić, Borivoje: *Carske kohorte*, u: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović), Alef, Sarajevo, 2000, str. 117–188.

11. Karahasan, Dževad: Tamo je dobro, u: Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović), Alef, Sarajevo, 2000, str. 699–774.
12. Kulenović, Skender: Djelidba, u: Antologija bošnjačke drame XX vijeka (priredila Gordana Muzaferija), Alef, Sarajevo, 1996, str. 215–296.
13. Muradbegović, Ahmed: Na Božijem putu, u: Antologija bošnjačke drame XX vijeka (priredila Gordana Muzaferija), Alef, Sarajevo, 1996, str. 79–155.
14. Muradbegović, Ahmed: Pomrčina krvi, u: Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović), Alef, Sarajevo, 2000, str. 189–236.
15. Nametak, Alija: Abdullah-paša u kasabi, u: Antologija bošnjačke drame XX vijeka (priredila Gordana Muzaferija), Alef, Sarajevo, 1996, str. 159–21
16. Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika, knjiga prva (A – E), Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb, 1967.
17. Samokovlija, Isak: Hanka, u: Antologija bošnjačke drame XX vijeka (priredila Gordana Muzaferija), Alef, Sarajevo, str. 73–116.
18. Sidran, Abdulah: U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce, u: Drama; Putopisi, Bosnia Ars, Tuzla, 2004, str. 5–86.
19. Stojanović, Velimir: Nije čovjek ko ne umre, u: Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović), Alef, Sarajevo, 2000, str. 527–554.
20. Topčić, Zlatko: Refugees, u: Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović), Alef, Sarajevo, 2000, str. 775–798.

Literatura

1. Bugarski, Ranko, *Lingvistika o čoveku*, Čigoja štampa, Beograd, 1996.
2. Burton, Deirdre: „Through glass darkly: Through dark glasses”, u: Weber, J. J. (ed.), *The Stylistics Reader: From Roman Jakobson to the present*, Arnold, London – New York – Sydney – Auckland, 1996, str. 224–240.
3. Chambers, J. K. – P. Trudgill: *Dialectology*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Port Chester – Melbourne – Sydney, 1980.
4. Coupland, N. – A. Jaworski (eds.): *Sociolinguistics. A Reader and Coursebook*, Macmillan Press, London, 1997.
5. Ćorić, Božo: *Mocioni sufiksi u srpskohrvatskom jeziku, onografije Filološkog fakulteta Beogradskog univerziteta*, Beograd, 1982.
6. Eckert, P. – S. McConnell-Ginet: *Language and Gender*, Cambridge University Press, Cambridge, 4. izdanje, 2005.
7. Granić, Jagoda (ur.): *Semantika prirodnog jezika i metajezik semantike*, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb – Split, 2005.
8. Herman, Vimala: *Dramatic Discourse. Dialogue as interaction in plays*, Routledge, London and New York, 1998.
9. Katnić-Bakaršić, Marina: *Stilistika dramskog diskursa*, Vrijeme, Zenica, 2003.
10. Katnić-Bakaršić, Marina: „Jezik i (de)konstrukcija roda”, *Izazovi feminizma*, u: *Forum Bosnae*, 26/04, 2004, str. 69–116.
11. Klajn, Ivan: *Kako se kaže – rečnik jezičkih nedoumica*, BIGZ, Beograd, 1981.
12. Kordić, Snježana: *Riječi na granici punoznačnosti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002.
13. Lakoff, Robin: „Language and woman’s place”, *Language in society*, 2/1, 1973, str. 45–80.
14. Lakoff, Robin Tolmach: *Talking Power: The Politics of Language in Our Lives*, Basic Books, 1990.
15. Mesthrie, R. – J. Swann – A. Deumert – W. L. Leap (eds.): *Introducing sociolinguistics*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 5. izdanje, 2004.
16. Mesthrie, Rajend (sa A. Deumert) „Critical Sociolinguistics: Approaches to Language and Power”, u: Rajend Mesthrie, Joan Swann, Andrea Deumert, William L. Leap (eds.), *Introducing sociolinguistics*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 5. izdanje, 2004, str. 316–353.
17. Savić, S. – V. Mitro: *Psovke*, Futura publikacije, Novi Sad, 1998.
18. Starčević, Zoran: „Lingvističko vrednovanje žene i struktura diskursa u poslovi i reklamama”, *Srpski jezik*, 3/1–2, 1998, str. 409–424.

19. Šehović, Amela: „Upotreba mocionih sufiksa (u nomina agentis et professionis) u savremenom razgovornom bosanskom jeziku”, *Pismo*, I/1, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2003, str. 73–92.
20. Šehović, Amela: „Leksika razgovornoga bosanskog jezika”, u: *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2009a, str. 111–308.
21. Šehović, Amela: „Mocioni sufiksi u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku (u nomina agentis et professionis)”, u: Branko Tošović i Arno Wonisch (ur.), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut fuer Slawistik der Karl-Franzens-Universitaet Graz i Institut za jezik Sarajevo, 2009b, str. 273–292.
22. Štambuk, Anica: „Žena – proces konceptualizacije i kultura”, u: Jagoda Granić (ur.), *Semantika prirodnog jezika i metajezik semantike*, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb – Split, str. 745–754.
23. Trudgill, Peter: „The Social Differentiation of English in Norwich”, u: Nicolas Coupland i Adam Jaworski (eds.), *Sociolinguistics. A Reader and Coursebook* Nicolas Coupland i Adam Jaworski (eds.), Macmillan Press, London, 1997, str. 179–184.
24. Wardaugh, Ronald: *An Introduction to Sociolinguistics*. Padstow, Blackwell Publishing, Cornwall, 4. izdanje, 2002.
25. Weber, Jean Jaques (ed.): *The Stylistics Reader: From Roman Jakobson to the present*, Arnold, London – New York – Sydney – Auckland, 1996.